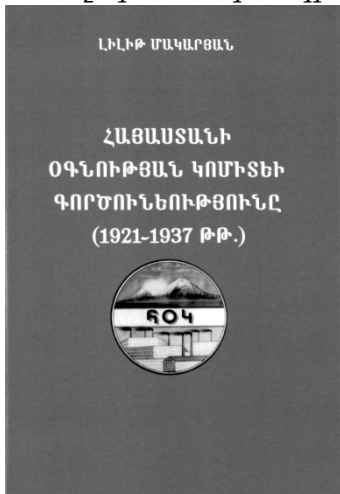

ԼԻԼԻԹ ՄԱԿԱՐՅԱՆ. Հայաստանի օգնության կոմիտեի գործունեությունը (1921–1937 թթ.): *Գլխ. խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր Ամատունի Վիրաբյան, Հայաստանի ազգային արխիվ, Երևան, 2018, 383 էջ:**

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի օգնության կոմիտե, ներգաղթ, Սփյուռք, գաղթակա- նություն, Հովհաննես Թումանյան, Պողոս Նուբար, խորհրդային իշխանություն, վե- րաշինություն:

Հայաստանի ազգային արխիվի գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ լույս է տեսել պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Լիլիթ Մակարյանի «Հայաս- տանի օգնության կոմիտեի գործունեությունը (1921–1937 թթ.)» աշխատությունը:

Անշուշտ, Հայրենիք–Սփյուռք կապերի վերաբերյալ յու- րաքանչյուր աշխատություն իրենից ինքնին մեծ հետաքրք- րություն է ներկայացնում և դառնում գնահատման արժա- նի: Ինչքան էլ տարօրինակ թվա, հայ պատմագիտության մեջ այս թեմայի վերաբերյալ մինչ այժմ կար ընդամենը մեկ գրքույկ, այն էլ՝ տպագրված 1966 թ.¹, սակայն՝ ընդհանուր առմամբ, հպանցիկ: Արդեն վաղուց հասունացել էր նորի պահանջը՝ նոր փաստաթղթերի ներառմամբ, նոր մոտե- ցումներով և մեթոդաբանությամբ, հարցերի ամենալայն ընդգրկմամբ և սպառիչ պատասխանների հնարավորինս

ներկայացմամբ: Եվ ահա, վերջապես, գիտական հանրության սեղանին դրվեց այդ նոր աշխատությունը:

Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) անունը՝ 1920–1930-ական թվականներին պարբերաբար հնչում էր տարաբնույթ հավաքներում, կուսակցական-հանրային ու մշակութային գործիչների շուրթերից, և դարձել էր Հայրենիք–Սփյուռք կապերի ամ- րապնդման, հայրենաշինության նվիրումի, հայրենադարձության կազմակերպման, Հայրենիքին սփյուռքահայ եղբայր-քույրերի անմնացորդ աջակցության խորհրդանիշ: ՀՕԿ-ի դրոշի ներքո էին համախմբվում անկախ կուսակցական պատկանելությունից

*Ընդունվել է տպագրության 26. II. 2019 թ.:

¹ Տե՛ս Ա. Վ ա ր դ ա պ ե տ յ ա ն. Հայաստանի օգնության կոմիտե (ՀՕԿ), Երևան, 1966, 124 էջ:

բոլոր այն հայորդիները, ովքեր մեկ միասնական նպատակ էին հետապնդում՝ հանուն Հայրենիքի:

ՀՕԿ-ի ստեղծումը և գործունեությունը միանշանակ չէր ընդունվում, դրա նկատմամբ վերաբերմունքը, հետապնդած նպատակներն երբեմն տարբեր կերպ էին ընկալվում ինչպես բուն Խորհրդային Հայաստանում, այնպես էլ՝ Միյուռքում (հատկապես՝ հակախորհրդային տրամադրված կառույցների կողմից): ՀՕԿ-ի ճակատագիրն այնքան էլ հարթ ու սահուն ընթացք չունեցավ, ինչը հետագայում արտահայտվեց նաև նրա պատմության ուսումնասիրության վրա:

Հենց հայրենաշինությունը, Ցեղասպանությունից և տարատեսակ պատերազմներից հետո կիսաավեր դարձած ու պահպանված Հայրենիքի մի մասնիկի՝ Խորհրդային Հայաստանի վերականգնմանն էր միտված արդեն 1921 թ. սեպտեմբերին ՀՕԿ-ի ստեղծումը, որը մինչև 1937 թ. գործելով որպես կառավարությանն առընթեր մարմին՝ ունեցավ բեղմնավոր և արդյունավետ գործունեություն հասարակական, սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային ոլորտներում:

ՀՕԿ-ի կայացմանը ներգրավվեցին ժամանակի հայտնի ազգային-քաղաքական և մտավորական գործիչներ, աշխարհասփյուռ գրեթե բոլոր գաղթօջախներում ստեղծվեցին այդ կառույցի մասնաճյուղեր: Եվ այս առումով իրավացի է Լ. Մակարյանը, երբ շեշտում է. «Առանց սփյուռքահայության նյութական աջակցության անհնարին կլինեք Հայաստանում իրականացված շինարարական և այլ բնույթի բազմաթիվ ծրագրերի իրագործումը» (էջ 5):

Արդեն զերծ խորհրդային տարիներին բնորոշ մեթոդական կաղապարներից՝ հեղինակին հաջողվել է հիմնախնդիրն ուսումնասիրել համակողմանի և առարկայաբար: Ուսուցանելի է նրա՝ այն իրավացի արդիական հնչեղության դիտարկումը, որ «ՀՕԿ-ի գործունեությունը, լավ և վատ առումներով, ուղեցույց կարող է հանդիսանալ այսօր Միյուռքի հանդեպ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության քաղաքականության, արտերկրի հայության հնարավորությունները հայրենիքի զարգացմանն ուղղելու համահայկական, զանազան այլ ծրագրերի իրականացման, միջոցառումների անցկացման մեթոդները մշակելիս: ՀՕԿ-ի գործունեության լուսաբանումը արդիական է նաև սփյուռքահայ, այդ թվում՝ կուսակցական շրջանակների համար, իրենց գործելաձևը, դիրքորոշումները ճշգրտելու և դրանք հայ ժողովրդի ու Հայաստանի Հանրապետության գորեղացմանը ծառայեցնելու տեսանկյունից» (նույն տեղում):

Աշխատությունը մեծապես շահել է արխիվային բավական հարուստ աղբյուրագիտական բազայի լայն օգտագործման շնորհիվ, և պետք է շեշտել, որ փաստաթղթերի գերակշիռ մասն առաջին անգամ է գիտական շրջանառության մեջ դրվում (ի դեպ, հեղինակը տարիներ շարունակ աշխատել է Հայաստանի ազգային արխիվում):

Հայաստանի ազգային արխիվի ֆոնդերից (18 միավոր), մասնավորապես, շրջանառվել են ՀՕԿ-ի գլխավոր վարչության, Խորհրդային Հայաստանի գործադիր և օ-

րենսդիր բարձրագույն մարմինների, Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվանի, Հայ ազգային պատվիրակության, Արտակ Դարբինյանի ֆոնդերի վավերաթղթերը: Նույնը վերաբերում է Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում պահվող Հովհ. Թումանյանի, Ա. Չոպանյանի, Ա. Երզնկյանի ու Կ. Միքայելյանի ֆոնդերին: Աղբյուրագիտական հենքի ամբողջացման տեսանկյունից կարևոր է ժամանակի պարբերական մամուլի (37 միավոր, այդ թվում՝ սիյուռքահայ), տպագիր փաստաթղթերի և նյութերի օգտագործումը:

Լ. Մակարյանը գնահատանքի խոսքով ներկայացրել է նաև թե-մային առնչվող առկա սակավաթիվ պատմագիտական աշխատությունները: Կարևորվել է Է. Մելքոնյանի (“Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը Խորհրդային Հայաստանում 1923–1937 թթ.”), “Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության պատմություն”), Հ. Ռ. Գևորգյանի և Վ. Թաշճյանի (“Դար մը պատմութեան Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան”) աշխատությունները: Հեղինակն իրավացիորեն առանձնացրել և բարձր է գնահատել հատկապես Կ. Դալլաքյանի աշխատությունները (“Հայ սիյուռքի պատմություն”, “Ռամկավար-Ազատական կուսակցության պատմություն”, “Ակնարկներ սիյուռքահայ հասարակական մտքի պատմության”):

Աշխատությունը բաղկացած է չորս գլխից: “Հայաստանի օգնության կոմիտեի ստեղծումը և մասնակցությունը Հայաստանի վերաշինությանը” վերնագրով 1-ին գլխում վերլուծված է ՀՕԿ-ի ստեղծումը, պայքարը սովի ու համաճարակի դեմ, հայրենաշինության գործընթացը, հայրենադարձության կազմակերպումը, համագործակցությունը հայրենակցական միությունների հետ և Հայաստանում նոր ավանների կառուցումը: Մանրամասն ներկայացվում է ՀՕԿ-ի ստեղծման նախադրյալները, դրդապատճառները, հիմնավորվում անհրաժեշտությունը, դրանում Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության շահագրգռվածությունը (հողագործության ժողովրդական կոմիսար Արամայիս Երզնկյանի) և մտավորականության (հատկապես Ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի) անմնացորդ նվիրվածությունը, կազմակերպչական անդուլ աշխատանքները, որում վճռորոշ դերակատարում ունեցավ Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը:

Լ. Մակարյանի ուշադրությունից չի վրիպել ՀՕԿ-ի ստեղծման գործընթացում իշխանությունների կողմից Ամենայն հայոց կաթողիկոսի մեկուսացումը: Այս առումով տեղին է նրա քննադատությունը. “Անկասկած, Վեհափառ հայրապետն ավելի բարձր հեղինակություն ու վստահություն էր վայելում ժողովրդի շրջանում, քան հայրենի կառավարությունը: Գաղտնիք չէր, որ արտասահմանի համայնքներից Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հասցեով էին Հայաստան ուղարկում սնունդ, հագուստեղեն, դեղորայք և անհրաժեշտ այլ պարագաներ, իսկ հոգևորականությունն ու հայոց եկեղեցին իրենց հոգացությունն էին ցուցաբերում սովյալ բնակչության, այդ թվում՝ հայ գաղթա-

կանության, որք ու անապաստան երեխաների նկատմամբ” (էջ 25): Հենց վերջին պարագան նկատի ունենալով՝ իշխանությունները թույլատրեցին եկեղեցու ներգրավումը, ինչը սահմանափակվեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե ներկայացուցիչ Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանի՝ ՀՕԿ-ի նիստերին ներկա գտնվելով:

Ներկայացնելով համատարած սովի արդյունքում ստեղծված աղետալի վիճակը՝ Լ. Մակարյանը իրավացիորեն շեշտում է. “Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը միայնակ չէր կարողանում բոլոր խնդիրներին լուծում գտնել: Անհրաժեշտություն էր դարձել երկրից դուրս ապրող հայության մտավոր և նյութական կարողությունների գործադրումը հայրենիքում” (էջ 34):

Սովյալներով լեցուն, համաճարակի և գրեթե անհուսալի սոցիալ-տնտեսական վիճակում գտնվող երկրում շատ շատերի (եթե ոչ բոլորի) հայացքն ուղղված էր ՀՕԿ-ին (օրինակ՝ անգամ այդ ծանր պայմաններում ազգագրագետ Երվանդ Լալայանն իր հավաքած 50 հատոր ազգագրական նյութերի հրատարակումն ակնկալում էր միայն ՀՕԿ-ից): Սոցիալականից գատ՝ ՀՕԿ-ն իրականացնում էր նաև կրթամշակութային հովանավորության, գյուղատնտեսական ու շինարարական գործառնություններ (ջրանցքների, հանրային շենքերի կառուցում, ճահիճների չորացում և այլն):

Մենագրության հեղինակը ՀՕԿ-ի յուրաքանչյուր ձեռնարկ ներկայացնում է փաստարկված և հստակ՝ նշելով նաև ֆինանսավորման աղբյուրն ու չափը: Հանգամանակից ներկայացված է ՀՕԿ-ի արտադրական-տնտեսական գործունեությունը, որը միտված էր տարբեր հարցերի, զբաղվածության խնդրի լուծմանը (օրինակ՝ Երևանում ատաղձագործարանի կառուցում) և ֆինանսական միջոցների ավելացմանը: Այդ կառույցներում մշտական աշխատանքով ապահովված էին հարյուրավոր մարդիկ, ինչն այն ժամանակ զգալի թիվ էր: Կարևորվել է 1926 թ. Լենինականի և 1931 թ. Զանգեզուրի երկրաշարժերի հետևանքների վերացման գործընթացում ՀՕԿ-ի էական մասնակցությունը:

ՀՕԿ-ի գործունեության բաղկացուցիչ դրվագներից ներկայացվում է սփյուռքահայ գաղթօջախներ պատվիրակությունների (Արամայիս Երզնկյանի, Գրիգոր Վարդանյանի) ուղարկումը, որը գնահատվում է ինչպես լրացուցիչ հանգանակությունների կազմակերպման, այնպես էլ՝ Հայրենիք-Սփյուռք կապերի ամրապնդման տեսանկյունից: Պարբերաբար ներկայացված է ՀՕԿ-ի ղեկավար ու պատասխանատու վարչական կազմի անվանացանկը, ինչը կարևորվում է ժամանակի այդ նվիրյալ հայորդիների մոռացության մատնվելուց վերհիշմանը:

Սփյուռքահայության հայրենասիրական մեծ ներդրման ցայտուն վկայություն է հեղինակի նշած հետևյալ թվերը. 1923–1928 թթ. ՀՕԿ-ը ստացել էր 430.338 ռուբլի, որից ընդամենը 48.871 ռուբլին էր ԽՍՀՄ մասնաճյուղերից հավաքվել (ԱՄՆ-ից՝ 144.669, Ֆրանսիայից՝ 142.384, Իրանից՝ 22.805, Եգիպտոսից՝ 20.177): Արդեն 1934 թ. ՀՕԿ-ն ուներ արտասահմանյան մասնաճյուղերով 10 հազար անդամ:

Ամփոփելով գլուխը՝ Լ. Մակարյանը նկատում է. «ՀՕԿ-ի ստեղծումը հայ ժողովրդի համար այդպիսի ծանր ժամանակահատվածում միանշանակ անհրաժեշտություն էր: ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչությունը Խորհրդային Հայաստանում արդյունավետ աշխատանք կատարեց արտասահմանի հայերից ստացված օգնությունը տնօրինելու, ճիշտ բաշխելու ուղղությամբ՝ պայքար մղելով սովի, համաճարակի դեմ, ինչպես նաև աջակցեց քայքայված տնտեսության վերականգնմանը՝ այդպիսով մասնակից դառնալով Հայաստանի չքավոր ազգաբնակչության կյանքի հետագա բարելավմանը» (էջ 70):

Անհրաժեշտ ծավալով ներկայացված են Խորհրդային Հայաստանի կառավարության քայլերը ներգաղթի կազմակերպման ուղղությամբ, 1920-ական թվականների սկզբին սփյուռքահայ որոշ գաղթօջախներում ստեղծված ծանր, երբեմն անելանելի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական վիճակը, հայրենադարձության հարցում Հայաստանի կոմկուսի և ՀՅԴ միջև առկա սրված տարաձայնությունները (եթե ոչ՝ հակամարտությունը): Ակնհայտ է, որ հայրենադարձության պարագան առաջնահերթ էր համարվում, իսկ դրա կազմակերպումն ու իրագործումը՝ հրատապ, համազգային հնչեղության: Հենց այդ հանգամանքը կարևորելով՝ Լ. Մակարյանը ճշմարտացի դիտարկում է կատարում. «ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչության գործունեության ընթացքում թերևս ամենակարևոր աշխատանքը հայրենադարձության գործին աջակից դառնալն էր: ՀՕԿ-ն ամեն ջանք գործադրեց՝ մասնակից դառնալու հայրենադարձության կազմակերպչական աշխատանքներին և օժանդակելու այն անհատներին ու խմբերին, ովքեր ցանկություն էին հայտնել գալու ու բնակվելու Հայաստանում» (էջ 71): Հեղինակի համոզմամբ խորհրդային իշխանությունները ներգաղթի հարցում նաև դասակարգային մոտեցում էին ցուցաբերում, այսինքն՝ այլ կուսակցական պատկանելություն կամ հայացքներ ունեցողների համար ներգաղթը գրեթե բացառվում էր: Մյուս կողմից, նա փաստում է, որ ելնելով տնտեսական վիճակից՝ խորհրդային իշխանությունները ընդունում էին հիմնականում աշխատունակ հայրենադարձների:

Լ. Մակարյանը գաղթականների վիճակի և հայրենադարձության հարցը դիտարկում է նաև միջազգային իրավիճակի փոփոխությունների համապատկերում (օրինակ՝ քեմալականների իշխանության գալը, Լոզանի խորհրդածրոյվը): Նշյալի առումով, հատկապես, աղետալի վիճակ էր ստեղծվել հենց Լոզանից և Ազգերի Լիգայի հանցավոր անգործությունից հետո: Այս շրջանում, ըստ հեղինակի, ներգաղթի հարցը լուծվեց Խորհրդային Հայաստանի կառավարության անմիջական վերահսկողության, ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչության քրտնաջան աշխատանքի և սփյուռքահայության նյութական աջակցության շնորհիվ: Ընդհանուր առմամբ, 1922–1928 թթ. Սփյուռքից հայրենադարձվել էր 17.121, ԽՍՀՄ հանրապետություններից՝ 2.200 հոգի: Հեղինակն անդրադարձել է նաև 1933 թ. ՀԲԸՄ նախագահ Ջարեհ Նուբարի գլխավորությամբ

Սփյուռքում ստեղծված Ներգաղթի ֆոնդի (փոխնախագահ՝ Ավետիք Իսահակյան, անդամներից էր Արշակ Չոպանյանը) գործունեությանը:

1936 թ. խորհրդային Ներգաղթի կոմիտեն լուծարվեց, և ներգաղթողների ընդունելության ու տեղավորման գործն ամբողջությամբ հանձնվեց ՀՕԿ-ի գլխավոր վարչությանը, որին առընթեր ստեղծվեց «Ներգաղթչին» շինարարական-մատակարարման կազմակերպություն: Հեղինակի օգտագործած աղբյուրների համաձայն՝ 1921–1936 թթ. ներգաղթել է 33.072, իսկ բացի մեծ խմբերով հայրենադարձներից 1926–1936 թթ. անհատական վիզաներով ներգաղթել է 6.926 հոգի: Լ. Մակարյանի գնահատմամբ ՀՕԿ-ը կատարեց հայրենադարձության գործընթացում իր առջև դրված խնդիրները և անուրանալի ավանդ ունեցավ. «Թեև հայրենադարձները, Խորհրդային Հայաստանի ծանր պայմանները տեսնելով, խիստ հիասթափվել էին, այնուամենայնիվ հայրենադարձության շնորհիվ հայրենիքում հաստատվեցին տասնյակ հազարավոր բանիմաց և կարող ուժեր, որոնք հետագայում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայաստանի տնտեսական և մշակութային կյանքի առաջընթացին» (էջ 92):

Ակնհայտ էր, որ հայրենադարձության գործընթացում առաջնայինը բնակարանի և աշխատանքի խնդրի լուծումն է: Այս նպատակով ՀՕԿ-ը սերտորեն համագործակցում էր Սփյուռքում գործող հայրենակցական միությունների հետ: Հեղինակի կարծիքով՝ նրանց հետ կապերի խորացումը խրախուսվում էր նաև խորհրդային իշխանությունների կողմից, քանի որ այդ միությունների միջոցով շինարարական աշխատանքներ կազմակերպելու համար մեծ ներդրումներ էին կատարվում, բացի այդ՝ միությունները քաղաքական ուղղվածություն չունեին: Հիմնական համագործակցությունը տարվում էր 12 հայրենակցական միության հետ, որոնք պատրաստակամություն էին հայտնել աջակցել համանուն ավանների կառուցմանը, օրինակ՝ Նոր Արարկիր, Նոր Եղեսիա, Նոր Խարբերդ, Նուբարաշեն, Նոր Մեքաստիա, Նոր Մալաթիա, Նոր Բութանիա: Իրենց համակերպացիների համար կենցաղային և բնակարանային պայմաններ ստեղծելու ուղղությամբ հայրենակցական միությունների գործունեությունը Լ. Մակարյանն իրավացիորեն համարում է ազգանվեր: Ինչպես հայրենադարձության, այնպես էլ նոր ավանների կառուցման շինարարական ղեկավարումը և հսկողությունը 1934 թ. կառավարության որոշմամբ դրվեց ՀՕԿ-ի վրա: Երևանում ՀՕԿ-ի կողմից գումարվում էին հայրենակցական միությունների ներկայացուցիչների ժողովներ: Հեղինակը մանրամասն անդրադարձել է նաև Սփյուռքից կտակների Խորհրդային Հայաստանին փոխանցման և կրկին ՀՕԿ-ի միջոցով դրանք երկրի վերաշինությանը ծառայեցնելուն:

«Հայաստանի օգնության կոմիտեի մասնաճյուղերի ստեղծումը և գործունեությունը խորհրդային հանրապետություններում» վերնագրով 2-րդ գլխում վերլուծվել է Վրաստանում, Բաքվում, Ռուսաստանում (հատկապես՝ Մոսկվայում, շնորհիվ հրապարակախոս Կարեն Միքայելյանի), Միջին Ասիայում, Ուկրաինայում (ակտիվ գոր-

ծիչներից էր Ակսել Բակունցը) մասնաճյուղերի ծավալած գործունեությունը՝ այդ ամենը հիմնավորելով վիճակագրական հարուստ տվյալներով:

“Հայաստանի օգնության կոմիտեի գործունեությունն արտասահմանում և փոխհարաբերությունները սփյուռքահայ կազմակերպությունների և կուսակցությունների հետ” վերնագրով 3-րդ գլուխը ծավալով ամենամեծն է: Քաղաքական տեսանկյունից դիտարկելով հարցը՝ Լ. Մակարյանը կարծում է, որ ՀՕԿ-ը ոչ միայն Սփյուռքում նյութական հանգանակություն կազմակերպող, հայրենիքի հետ արտասահմանի հայությունը կապող կարևորագույն օղակ էր, այլև խորհրդային իշխանություններն այդ կազմակերպության հետ էին կապում հեռահար նպատակներ, և ՀՕԿ-ի առջև հատուկ առաջադրանքներ էին դրել, այն է՝ փոխել արտասահմանի հայության վերաբերմունքը Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ, ֆոնդերն ու կտակներն հնարավորինս տեղափոխել Երևան: Այս նպատակներին հասնելու համար արտասահմանում անհրաժեշտ էր համարվում ունենալ կազմակերպչական մարմիններ, և սկզբնական շրջանում ՀՕԿ-ը ստիպված էր հաշվի առնել անգամ արտասահմանում գործող ավանդական կուսակցությունների տրամադրությունները, որպեսզի շահեր նրանց վստահությունը:

Պարսկաստանում գործած 10 մասնաճյուղերից համեմատաբար ակտիվ էին Թեհրանի և Թավրիզի մասնաճյուղերը: Միրիայում և Լիբանանում ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերն էական գործունեություն չծավալեցին: Եզիպտոսում ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի կայացմանը նպաստել են հնչակյանները և ռամկավարները: Հեղինակը տեղին է արժևորել նվիրյալ ՀՕԿ-ական Գառնիկ Սվազյանի հայրենանվեր գործունեությունը: Հրապարակվել են ուշագրավ լուսանկարներ նրա դուստր՝ անվանի ցեղասպանագետ Վերժինե Սվազյանի անձնական արխիվից:

Եվրոպական երկրներից հեղինակն անդրադարձել է Գերմանիայում, Մեծ Բրիտանիայում, Հունաստանում, Բուլղարիայում և Ռումինիայում գործող մասնաճյուղերին: Մակայն, շատ հանգամանալից վերլուծել է Ֆրանսիայում ՀՕԿ-ականների գործունեությունը, որտեղ առանձնակի ակտիվ էին ռամկավարները: Բավական մանրամասն ներկայացված է ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի աշխատանքը Հյուսիսային ու Հարավային Ամերիկաներում, հատկապես՝ ԱՄՆ-ում:

Հարցն առարկայաբար դիտարկելով, զերծ մնալով կուսակցական կադապարներից՝ Լ. Մակարյանը քննադատում է նաև ՀՕԿ-ի գործելակերպում առկա բացթողումները: Փաստորեն, ՀՕԿ-ը Խորհրդային Հայաստանի ու Սփյուռքի միջև կապող օղակ էր և, բնականաբար, պետք է որոշակի հարաբերակցություն ունենար ավանդական կուսակցությունների հետ (բացի՝ ՀՅԴ-ից): Այդ հարաբերակցության արդյունավետությունն ակնհայտ էր, և, հեղինակի կարծիքով, բազմաթիվ խոշորածավալ ձեռնարկներ կյանքի կոչվեցին Խորհրդային Հայաստանում, ինչն անհնարին կլի-

ներ առանց սփյուռքահայ կազմակերպությունների, բազմաթիվ կուսակցական գործիչների աջակցության:

“Հայաստանի օգնության կոմիտեի լուծարումը” վերնագրով 4-րդ գլխում Լ. Մակարյանը հարցը դիտարկում է Խորհրդային Միության ընդհանուր քաղաքական իրավիճակի համապատկերում, երբ համատարած բռնաճնշումները պետք է բացասական ազդեցություն ունենային նաև այս հաստատության ճակատագրի վրա: ՀՕԿ-ն արդեն համարվում էր ավելորդ, կոմկուսի դավաճանների սպասարկու, ինչի արդյունքում նրա բոլոր ղեկավարները ձերբակալվեցին ու գնդակահարվեցին: ՀՕԿ-ի վախճանը հեղինակը փաստարկված վերլուծելով՝ ներկայացնում է նաև հետևյալ ուշագրավ տվյալները. 1923–1937 թթ. ՀՕԿ-ն արտասահմանից ստացել է դրամական միջոցներ՝ 17.603 ֆունտ ստեռլինգ, 192.254 դոլար, 172.581 ֆրանկ, ինչը հավասար էր 586.428 ռուբլի ոսկով: Իսկ արդեն Մփյուռքից ստացված ոչ դրամական հսկայածավալ օգնությունը (նյութական միջոցներ, հագուստ, սնունդ, տեխնիկա և այլն) ուղղակի անհնար էր հաշվարկել:

Լ. Մակարյանի համոզմամբ՝ խորհրդային իշխանությունները դադարեցնում էին արտասահմանի հետ որևէ շփում հենց հասարակական կազմակերպությունների միջոցով՝ պետական անվտանգության ինչ-ինչ նկատառումներից ելնելով, ուստի և նվազել էր ՀՕԿ-ը պահելու պահանջարկը, ինչն արտաքին քարոզչական միջոց լինելով՝ համարվում էր իր առջև դրված խնդիրները կատարած: Ըստ այդմ, ՀՕԿ-ի արտասահմանյան գործունեությունն այլևս խորհրդային իշխանությունների համար հետաքրքրություն չէր ներկայացնում: Ցավոք, այդ ամենի արդյունքում խզվում էր կապը նաև Մփյուռքի հետ:

Վերջաբանում հանրագումարի է բերված թեման, ամփոփված ու վերջնական գնահատականներ են տրված քննարկված հարցերին: Հեղինակն ընդունելով հանդերձ, որ ՀՕԿ-ի գործելակերպում որոշակի քաղաքական միտվածություն կար՝ այնուամենայնիվ, համարում է՝ դա ամենին չի նսեմացնում նրա գործունեության իրական արդյունքը: Իսկ պատճառը պարզ է և ակնհայտ. ՀՕԿ-ը կարճ ժամանակահատվածում հսկայական աշխատանք է կատարել Խորհրդային Հայաստանի բնակչությանը սովի ու համաճարակի ճիրաններից փրկելու, 1926 թ. Լենինականի և 1931 թ. Զանգեզուրի երկրաշարժերից տուժածներին օգնություն հասցնելու, աղետի հետևանքները վերացնելու, գաղթականների ընդունման, աշխատանքով ապահովման ու Հայաստանի վերաշինությանը մասնակցելու գործընթացներում: Պետք է համաձայնվել այն եզրակացության հետ, ըստ որի՝ “Անկախ ՀՕԿ-ի արտասահմանյան ճյուղերի իրենց գործունեության ընթացքում կատարած կուսակցական հանձնարարականներից՝

ՀՕԿ-ը սփյուռքահայության կյանքին մեծ ակտիվություն հաղորդեց՝ թեկուզ հենց ձեռնարկած հանգանակությունների, միջոցառումների շնորհիվ: Մփյուռքում շատ-

շատերը ՀՕԿ-ի միջոցով էին տեղեկություններ ստանում և նույնիսկ գաղափար կազմում Խորհրդային Հայաստանի մասին” (էջ 366):

Հավելվածների տեսքով ընթերցողին հնարավորություն է ընձեռնված ծանոթանալ ՀՕԿ-ի հիմնադիր անդամների անվանացանկին և կանոնադրությանը: Ողջունելի է գրքում առկա բազմաթիվ լուսանկարների առկայությունը (ՀՕԿ-ի ղեկավար կազմ և ակտիվ գործիչներ, ձեռնարկություններ, ներգաղթողների անկետաներ, Սփյուռքի միջոցներով ՀՕԿ-ի կառուցած շենքեր, ավաններ), ինչն ավելի է ամբողջացնում թեմայի մասին պատկերացումը: Հետաքրքիր փաստ է ՀՕԿ-ի սեփական հիմն ունենալը, որի հեղինակներն են Ռոմանոս Մելիքյանը և Դերենիկ Դեմիրճյանը: Հեղինակը գրքում տեղադրել է այդ հիմնի նոտագրված լուսապատճեն:

Աշխատությունում, ցավոք, սակավաթիվ են օգտագործված սփյուռքահայ գործիչների հուշագրությունները, առանձին գաղթօջախների վերաբերյալ աշխատությունները, հայրենակցական միությունների հուշամատյանները, որոնք շատ դեպքերում սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեն: Ցանկալի կլիներ ՀՕԿ-ի գործունեությունն ավելի շաղկապվեր Խորհրդային Հայաստանի 1920–1930-ականների պատմությանը, անցկացվեր համեմատական ընդհանուր պետական սոցիալ-տնտեսական և մշակութային ներդրումների համապատկերում բուն ՀՕԿ-ի կատարածի հետ:

Ծավալի և կառուցվածքային առումով նկատելի է գլուխների և ենթագլուխների անհամաչափություն: Մեր կածիքով, կարելի էր 1-ին գլխի 3-րդ և 4-րդ ենթագլուխները միացնել, իսկ 4-րդ գլուխը (ընդամենը՝ 11 էջ) ընդգրկել “Հանրագումարներ”-ի մեջ:

Ինչևէ, հարկ էր ռուսերեն ու անգլերեն ամփոփումները տալ բովանդակալից և փոքր-ինչ ընդարձակ, որպեսզի օտարալեզու ընթերցողն ամբողջական պատկերացում ունենար կազմակերպության ծավալած բուռն գործունեության մասին: Պետք է արժանին մատուցել Լ. Մակարյանին, ով ՀՕԿ-ի հիմնադրման 100-ամյա հոբելյանի նախաշեմին, արխիվային հարուստ վավերաթղթերի հիման վրա, համակողմանիորեն ու առարկայական վերլուծությամբ ընթերցողի դատին է հանձնել արժեքավոր աշխատություն: Դրա միջոցով մոռացությունից վեր են հանում 1920–1930-ական թվականների Խորհրդային Հայաստանի պատմության կարևորագույն դրվագները, արժևորվում ու գնահատվում մեր սփյուռքահայ եղբայրների անմնացորդ և անշահախնդիր աջակցությունը: Իսկ որ այս աշխատությունը պատմագիտականից գատ ունի նաև արդի գործնական–քաղաքական նշանակություն՝ ակնհայտ է:

ԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ